

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ НА РАННІХ ЕТАПАХ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

А.В.ІЩЕНКО

Сучасний період розвитку юридичної науки в Україні пов'язаний з необхідністю вирішення цілої низки проблем, серед яких значне місце посідає вивчення здобутків науки, шляхів викростання науково-технічних досягнень, визначення перспективних напрямків досліджень. Розгляд цих та широкого кола інших проблем неможливий без глибокого, неупередженого дослідження історії та розвитку науки взагалі та окремих її галузей. Особливо це стосується прикладних наук, результати наукових пошуків яких швидко можуть бути впроваджені у конкретну практичну діяльність. До таких наук відноситься і криміналістика, яка покликана забезпечити своїми рекомендаціями практику боротьби із злочинністю.

В атмосфері зростаючої криміналізації суспільства позитивні зміни у цій сфері багато в чому залежать від інтенсифікації використання досягнень криміналістичної науки у розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів. Але це не зменшує, а, навпаки, актуалізує необхідність поглиблення досліджень витоків криміналістичної науки, застосування її рекомендацій, історії становлення та розвитку з метою запобігання можливим помилкам, більш раціонального використання її здобутків.

Дослідження історії криміналістики, спадщини попередників мало висвітлена проблема в юридичній літературі. Це пояснюється різними причинами. Деякі вчені вважають, що аналіз цих питань – прерогатива наукознавства¹.

Цілком зрозумілим є підвищений інтерес криміналістів до розробки суто практичних питань. Серйозною завадою на шляху розгляду історичних аспектів науки є поширене розуміння криміналістики як суто допоміжної, обслуговуючої кримінально-процесуальну діяльність сукупності знань. Проте вивчення історії завжди було інструментом поліпшення сьогодення.

В юридичній літературі, присвяченій питанням становлення та розвитку криміналістики та криміналістичних установ, розкриваються

Іщенко Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, докторант Української академії внутрішніх справ, полковник міліції.

певні сторони цієї проблеми. Але ці роботи малочисельні, присвячені переважно радянському періоду розвитку науки і дуже скупо розкривають питання історії стосовно України.

Однак слід зазначити, що ще на початкових стадіях державності перші зародки криміналістичних знань вже використовувались у судочинстві.

Відомо, наприклад, що у древньому Римі підробка заповітів була досить поширена серед різних верств населення, що, очевидно, потребувало спеціального дослідження різноманітних текстів. Але слід зробити застереження про те, що на той час взагалі не існувало такої системи знань, як криміналістика. Зважаючи на це, при аналізі ранніх етапів боротьби із злочинністю було б справедливіше вживати термін "спеціальні знання", під якими розуміти знання із різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва, науки, які залучались для вирішення завдань правосуддя².

Виникнення та становлення криміналістики як самостійної галузі наукового знання цілком справедливо пов'язується з розвитком науки кримінально-процесуального права. Це положення не викликає дискусій у юристів, адже криміналістика – юридична дисципліна, результати розвитку якої знаходять своє застосування, як правило, у кримінальному судочинстві. Виходячи з цього, автор пропонує як основу періодизації використання спеціальних знань вважати регламентацію їх застосування у нормах права.

Враховуючи цей принцип, необхідно зауважити, що на ранніх етапах державності така діяльність навряд чи була детально регламентована у законах.

Зважаючи на обмеженість рамок статті та недослідженість проблеми, є змога зупинитись на розгляді лише першого періоду використання спеціальних знань у юридичній практиці давньослов'янських держав. Тому цей період може розглядатись як ініціативний пошук посадовими особами того часу шляхів удосконалення правоохоронної діяльності. Спираючись на такий підхід, автор пропонує визначити його як емпіричний і обмежує його часові проміжки появою законодавчого регулювання використання спеціальних знань у боротьбі із злочинністю. Все це можливо прослідкувати, аналізуючи основні законодавчі акти часів зародження слов'янської державності.

На території сучасної України вже більш ніж півтори тисячі років тому існувала держава. Визначним збірником права, який вмістив у собі досвід правового регулювання соціальних відносин, принаймні з VIII-X століть³, є "Правда Руськая" (XI ст.)⁴. Аналіз тексту та коментарів не дає

прикладів текстуального відображення в цих давніх нормах права необхідності чи можливості проведення якихось досліджень речових та інших доказів або залучення до цього фахівців при розслідуванні злочинів. Та все ж це не заважає припускати, що вже в ті часи при розслідуванні злочинів використовувались спеціальні знання. І ось чому. Для доказування вини і визначення міри покарання, згідно з нормами цього збірника права, могли використовуватись два види (джерела) доказів. Це показання свідка та матеріальні сліди.

У правових нормах неодноразово звертається увага на необхідність враховувати наявність матеріальних слідів при розслідуванні злочинів. Наприклад, у ст. 29, яка встановлювала покарання за нанесення тілесних ушкоджень, зазначено: "Аже придет кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати...". У ст. 69-70 підкреслюється необхідність звертати увагу на пошкодження нор, наявність знарядь злочину при крадіжці бобрів, заміну знаків власності, зокрема на бджолиних бортях (ст.71). Особливу увагу привертає стаття 77, яка не тільки передбачає враховувати певні сліди, а й зобов'язує здійснювати їх дослідження з метою встановлення напрямку переміщень злочинця. В залежності від того, куди ведуть сліди злочинця – до села, за межі території общини, до великої дороги чи безлюдного місця, – визначається міра покарання. Певний інтерес у цьому відношенні становить і стаття "Про коня" із додаткового розділу, яка дозволяє повернути купленого коня продавцю та повернути гроші покупцю, якщо у тварини виявиться раніше прихована вада або хвороба.

Увага, що приділяється матеріальним слідам у цьому лаконічному, стислому словесно витоку права, дає підстави вважати, що це не було випадковим.

Очевидячки, часте звернення законодавця до таких доказів передбачало певні дії з боку посадових осіб по їх дослідженню. Пряме посилення на необхідність їх проведення (ст.77 – встановлення напрямку переміщення злочинця, або ще – встановлення вад чи хвороби у тварин) дають підстави для припущення того, що використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів займало певне місце і на ранніх стадіях цієї діяльності, а враховуючи вік "Правди Руської", – має більш ніж тисячолітню історію.

У пізніших джерелах права теж зустрічаються норми, реалізація яких передбачає використання певних спеціальних знань, а то і неможлива, як на нашу думку, без їх застосування. Так, у ст. 11 "Смоленских уставных грамот" (1136 р.)⁵, ст. 9 "Устава святого князя Володимира, крестившаго Руську землю, о церковных судах" (1280 р.)⁶

встановлювалася відповідальність за ведовство, чародійство, волхвування, виготовлення чар, зілля. Реалізація цих норм, що здійснювалась, до речі, церковним судом, очевидячки передбачала окрім узаконених тоді ордалій, певне дослідження самих чар, зілля.

Вагомим свідченням широкого застосування спеціальних знань у правоохоронній діяльності того часу є деталізація обов'язкового чи бажаного документального оформлення широкого кола громадських відносин у законодавчих актах давньоруських держав. Уже в кінці XIV-на початку XV ст. у судочинстві серед інших видів доказів надається перевага письмовому акту. Це характерно для більшості збірників права того періоду. Наприклад, у Псковській судній грамоті (1424 р.) подається широкий перелік таких документів: грамоти на володіння та користування землею (ст. 10); рукописний заповіт (ст. 14); договір позики (ст. 14, 28-30). У цьому ж витoku права, мабуть уперше, звертається увага на необхідність дослідження "лживих" грамот (ст. 61)⁷.

Різноманітність видів документів, які використовувались у судочинстві, дають переконливі підстави для припущення того, що при судовому розгляді правопорушень виникала необхідність у залученні спеціальних знань до їх дослідження.

На користь справедливості такого припущення вказує, як на нашу думку, нормативне закріплення суворого покарання за підробку документів у Судебнику 1550 р., ст. 59 якого називає такий вид злочину, як підробка, що каралась смертю⁸. Значну увагу посиленню боротьби із підробкою документів приділяє і Статут Великого князівства Литовського (1529 р.), ст. 5 якого мала назву: "Як повинен бути покараний той, хто підробляє великокняжі листи або печатки" і встановлювала кару – спалення на вогнищі⁹.

Подальший розвиток суспільства ускладнює взаємовідносини між різними верствами населення, між державою, владою та громадянами. Своєрідним відображенням цих процесів є розробка більш досконалого законодавства. Цікавою в цьому відношенні є тенденція щодо відношення законодавців до регламентації злочинів, розслідування яких так чи інакше потребує спеціальних досліджень певних об'єктів. Слід сказати, що чим досконаліший закон, тим більше проявляються намагання його авторів усталити і самі злочини, і порядок їх розслідування, в тому числі й з використанням спеціальних знань.

У нормативних актах, які розглянуті раніше, посилання на такі злочини спочатку були розпорошені по окремих нормах права. Згодом деяким із таких злочинів присвячується окрема стаття, як, наприклад, підробці документів та печаток. У "Соборному уложенні" 1649 р., що

є першим у Росії, як свідчать більшість істориків і юристів, систематизованим законом, ці питання вже висвітлюються у спеціальних главах. Так, глава IV, яка носить красномовну, як для цього дослідження, назву "О подлищикех, и которые печати подделывают", докладно описує сам факт підробки грамоти государевої, печатки, та яка кара чекає злочинця і тих, хто знав про підробку¹⁰.

Про розповсюдженість дослідження документів, що потребує спеціальних знань, є досить багато свідчень. Спираючись на результати вивчення літописних джерел, А.А. Введенський писав, що від кари за підробку документів не врятувався і високий за духовним саном архімандрит Чудова монастиря (XV ст.)¹¹. Документальне свідчення про проведення однієї з перших таких експертиз відноситься до 1508 р.¹² В історичній літературі теж є досить переконливі докази поширеності досліджень документів. Зокрема, М.Ф. Золотников у свій час зазначав, що діяльність піддядих Іванівської площі у Москві, які підпорядковувались Стрілецькому приказу, багато в чому була пов'язана з проведенням експертизи документів¹³.

Не менш показовою в цьому відношенні є глава V "О денежных мастерах, которые учнут делати воровские деньги" "Соборного уложения" 1649 р., де визначаються деякі види підробки мідних, олов'яних, срібних та золотих монет і, звичайно, покарання за ці дії. Це також свідчить про поширеність таких злочинів, значну їх суспільну забезпеченість і підвищену увагу з боку правоохоронних органів держави до організації боротьби з ними. Зокрема, функції нагляду за монетною справою здійснювалась монетним двором та приказом Великої казни. На значний обсяг розслідування фальшивомонетництва вказує хоча б те, що тільки у 60-70 рр. XVII ст. було покарано 22 000 фальшивомонетників¹⁴.

Серед законодавчих актів, де розглядаються питання кримінального судочинства та в тій чи іншій формі висвітлюється необхідність чи бажаність використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів, принципове значення має указ від 9 грудня 1699 р. "О порядке изследования подписей на крепостных актах в случаях возникшего о подлинности оных спора или сомнения, о писании крепостей в поместных и вотчинных делах в поместном приказе, а не Ивановской площади, и о потребном числе свидетелей для подписания крепостных актов"¹⁵. Справа у тому, що саме в цьому законодавчому акті були вперше, як ми гадаємо, нормативно врегульовані питання призначення та проведення експертизи як своєрідної форми використання спеціальних знань. Перш

за все, у законі сформульована необхідність обов'язкового проведення експертизи за певних обставин.

Слід сказати, що це положення для законодавства того часу не є абсолютно новим, адже ще на два століття раніше, у ст. 61 Псковської судної грамоти був невеликий, побічно згаданий, припис про необхідність дослідження документів, реалізація якого не супроводжувалась більш детальною регламентацією. В указі ж встановлюється обов'язковість проведення досліджень та вирішуються ще два принципові питання: а) визначаються суб'єкти експертної діяльності, а саме: дяки та піддячі, які працюють у приказі; б) вперше у законі називається місце проведення експертизи, тобто визначається конкретна експертна установа-приказ. Таким чином, на думку автора, указ 1699 р. започатковує детальну регламентацію використання спеціальних знань у кримінально-процесуальній діяльності у формі експертизи.

Розглянуті вище питання ставлять під сумнів думку історика В.М. Клеандрової, яка досліджувала "Артикул воинский" 1715 р. та дійшла висновку, що 154 артикул¹⁶, яким встановлена відповідальність за вбивство, вперше в історії російського права передбачає проведення експертизи, у данному випадку – судово-медичної¹⁷. Справді, у цій нормі права деталізуються деякі питання судової експертизи: обов'язковість призначення для встановлення причин смерті; процедура дослідження (розтин тіла); процесуальні питання (документальне оформлення); відповідальність експерта; визначення самого експерта (яким повинен бути лікар). Однак раніше ці питання були врегульовані в указі від 9 грудня 1699 р., якому і слід віддати пріоритет.

Таким чином, появу цього указу можна вважати початком нового періоду використання спеціальних знань у юридичній практиці на ранніх етапах розвитку слов'янської державності та своєрідною межею першого етапу його закінчення наприкінці XVII ст., що завершує тривалий відтинок напівстихійного розвитку діяльності по використанню спеціальних знань у правоохоронній практиці. Це були перші кроки до створення передумов виникнення первинних криміналістичних знань на території нашої держави. І ці перші кроки мають свої особливості.

По-перше, діяльність по використанню спеціальних знань нормативними актами того часу не регулювалася. По-друге, фактично використання спеціальних знань мало досить значне поширення, про що свідчить аналіз законодавчих актів, юридичної, історичної та джерелознавчої літератури. По-третє, у вказаних джерелах зазначаються найбільш поширені напрямки використання спеціальних знань: а)

виявлення та дослідження слідів, що вказують на протиправне користування лісними угіддями; б) дослідження слідів злочинців з метою встановлення напрямків їх пересування; в) встановлення фізичного стану тварин; г) дослідження отрут, зілля; д) дослідження фальшивих грошей (монет).

Звичайно, ця стаття не може розкрити багатогранність проблеми використання спеціальних знань у судочинстві на ранніх етапах державності, та автор має надію, що вона приверне увагу дослідників.

¹ Див.: Белкин Р.С. Предисловие // Краснобаев Ю.И. Совершенствование предварительного следствия и предмет советской криминалистики. Волгоград, 1979. С. 3.

² Автор не ставив собі завдання проаналізувати співвідношення цього терміну із сучасним його розумінням, про що є детальні дослідження. Див., наприклад: Ищенко П.П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). М., 1990. С. 5-8 та ін.

³ Див.: Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1949. С. 82-90.

⁴ Тут і далі див.: Пространная редакция. Суд Ярославль Володимирч. Правда Русская // Российское законодательство X-XX веков. Т. 1. Законодательство Древней Руси. М., 1984. С. 64-132.

⁵ Див.: Смоленские уставные грамоты // Там же. С. 212-223.

⁶ Див.: Устав святого князя Володимира, крестившаго Руськую Землю, о церковных судах // Там же. С. 148-162.

⁷ Див.: Псковская судная грамота // Там же. С. 321-386.

⁸ Див.: Судебник 1550 года // Российское законодательство X-XX веков Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. М., 1985. С. 97-173.

⁹ Див.: Литовский статут 1529 года // Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период. М., 1990. С. 57.

¹⁰ Див.: Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X-XX веков. Т.3. Акты земских соборов. М., 1985. С. 83-442.

¹¹ Див.: Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР. К., 1963. С. 30.

¹² Див.: Крылов И.Ф. В мире криминалистики. Л., 1989. С. 155-156.

¹³ Див.: Золотников М.Ф. Подъятие Ивановской площади. Пг., 1916. С. 29.

¹⁴ Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. 4-е изд. Киев - СПб., 1905. С. 346.

¹⁵ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 СПб., 1830. Т.III.

¹⁶ Див.: Артикул воинский 1715 г. // Российское законодательство периода становления абсолютизма. М., 1986. С. 327-389.

¹⁷ Див.: Клеандрова В.М. Введение к разделу "Уголовное законодательство X-XX веков". Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. М., 1986. С. 321.